

NICHOLAS, D. – RITCHIE, M.: Literature and bibliometrics. London, Clive Bingley, 1978. 183 p.

Irodalom és bibliometria

A bibliometria ma is elfogadott definícióját PRITCHARD fogalmazta meg (1969). A bibliometria statisztikai vagy matematikai módszerekkel elemzi egy tudományterület, vagy egy tudományterület írott dokumentumainak természetét és belső törvényszerűségeit. A bibliometria a bibliográfiából nőtt ki, miután felismerték, hogy a szakirodalom növekedése és változásai tradicionális bibliográfiai módszerekkel nem értelmezhetők. A tradicionális bibliográfia és a bibliometria között az a lényeges különbség, hogy az utóbbi inkább mennyiségi mint diszkurzív módsze-

reket használ, az irodalom egészével s nem az egyes tételekkel foglalkozik.

A bibliometriai vizsgálatoknak két típusa van: az irodalom tulajdonságait *leíró* és az irodalom komponensei közötti viszonyt – az irodalom „*viselkedését*” – *feltáró* vizsgálatok. Teljes és pontos adatokat kell nyújtaniuk a gyorsan változó irodalompopulációról. A leíró jellegű kutatásokhoz tartozik a dokumentumok formai, tipológiai elemzése. A „viselkedés”-kutatások a különböző dokumentumtípusok, országok, nyelvek, témák irodalma közötti kapcsolatokat tárják fel. A témakapcsolatokra vonatkozik a legtöbb ilyen jellegű kutatás.

A szétszórtan végzett bibliometriai vizsgálatok, s néha nehezen érthető elméleti fejtegetések miatt egységes módszer és szemlélet még nem alakult ki. A könyv egy átfogó gyakorlati útmutató a bibliometriához, hangsúlyozva a könyvtári és informatikai alkalmazási területeket. Mellőzi a matematikai levezetéseket és a bonyolult elméleti érve-
léseket.

A bibliometriát felhasználják a bibliográfiai kontroll javítására. Az irodalom mennyiségi növekedése hatással van a szekunder irodalom struktúrájára. A növekedési mérték kiszámítása és irányának előrejelzése jelentős segítség a kiadók számára ahhoz, hogy kialakítsák a szekunder szolgáltatások jövőbeli lefedési területét és összetételét. A megjelenési hely, téma, dokumentumtípus és nyelv szerinti megoszlási statisztikák hasznos információk a fordításigények előrejelzésére, az állomány vagy indexművek által le nem fedett fehér foltok felderítésére. A témák közötti kapcsolatok kimutatása dokumentumok osztályozásának analízisével, hivatkozás- vagy használatvizsgálatokkal kijelöli

egy szakterület szekunder szolgáltatásainak keretét. A hivatkozások idővizsgálata és az évenként megjelenő publikációmennyiség ismerete hasznos retrospektív bibliográfiák szerkesztéséhez. Az irodalomnövekedésre vonatkozó előrejelzéseket felhasználják raktári férőhely és szakemberszükséglet számításához.

A bibliometria információt szolgáltat a tudományos kutatás helyzetéről. Az egyes szakterületeken megjelenő irodalom mennyiségi növekedése vagy csökkenése jelzi a kutatás felfutását vagy visszafejlődését. Hivatkozás- és használatvizsgálatok feltárják a témák, országok és nyelvek közötti kapcsolatokat. Ezek alapján megállapítható, hogy a primer folyóiratirodalom egy adott szakterületen megfelel-e az olvasók igényeinek, vagy esetleg egy új – feltehetően interdiszciplináris – kiadványra van szükség. A bibliometria alkalmazható egy könyvtári részleg, vagy információs szolgáltatás megjavítására is.

A bibliometriai felmérésekhez szükséges adatok forrásai bibliográfiák, indexelő művek, könyvtári katalógusok, hivatkozások, nemzeti és nemzetközi statisztikai kiadványok. A bibliometriai tanulmány előkészítésekor mindig definiálnunk kell precíz bibliográfiai terminológiával a dokumentumoknak azt a csoportját, melyet vizsgálni akarunk.

Bibliometriai és bibliográfiai adatok között különbséget kell tenni az irodalom leírásakor. A fő különbség a funkció. A bibliográfiai adatok egy dokumentum azonosítását szolgálják, s olyan elemeket is tartalmaznak, amelyeknek nincs szükségszerűen bibliometriai értékük. Bibliográfiai adatnak csak akkor van bibliometriai értéke, ha valamit jelez az irodalom szerkezetéről. A bibliometria számára felhasználható adatok: szerző, cím, megjelenési adatok, címváltozások, kiadások gyakorisága, kiadás formája, megjelenés helye, nyelve, tárgykör, eredeti vagy kritikai mű, tartalom, méret, előfizetési ár, kölcsönzési forgalom, lefedettség a szekunder szolgáltatásokban, kapcsolódó információ. A felhasználható adatokból a vizsgálatokban csak azokat veszik figyelembe, amelyek könnyen hozzáférhetők. A jellemző adatok előfordulási gyakorisága és az együtt előforduló adatscsoportok típusai különbözőek tudományok, dokumentumtípus, kiadó, megjelenési hely szerint. Egyes tudományágak – pl. fizika, kémia – területén publikáló kutatók a gyors információközlési formákat, főleg a folyóiratot részesítik előnyben. A társadalomtudományok területén elterjedtebb a monográfia alapú kommunikációs rendszer.

A bibliometriai vizsgálatokban felhasználható adatok értékelése

Szerzőség. A szerzőség három szempontból érdekes a bibliometriai kutatók számára. Egy szerző produktivitása jelzi tudományos tevékenységének intenzitását. Több-szerzős művek eloszlásvizsgálata tudományterületek szerint megmutatja, hogy melyik témákban általános a team-munka. A szerzők kiadók vagy folyóiratok szerinti megoszlás tükrözi az egy témával kapcsolatos publikációk tömörülését vagy szóródását kiadványok szerint.

A *kiadók* típusai három fő csoportra oszthatók: tudományos, kereskedelmi és intézményi. A kiadó és a megjelenő művek színvonala, típusa, megjelenési gyakorisága között szoros kapcsolat van. Különösen figyelemreméltó az a tény, hogy mindegyik tudományterületre jellemző egy kiadói típus, pl. földrajztudományban, pszichológiában

a kiadványok közel felét tudományos társaságok jelentetik meg. Országok szerint is eltérő, hogy melyik kiadó típus a legjelentősebb. Az USA-ban a felsőoktatási intézményeké, az NSZK-ban a kereskedelmi kiadóké a vezető szerep.

Cím. A cím az információcsere egysége. A megjelenő címek száma és növekedési aránya érdeklődik mindazokat a testületeket és egyéneket, akik szerszeményeznek, feldolgoznak és raktároznak.

Megjelenés időpontja. Egy mű többféle kiadásban is megjelenhet különböző időben, ez azt jelenti, hogy ugyanazt a művet tartalmazza preprint, reprint, monográfia, újabb kiadás. Egy műnek többszöri megjelenése növeli a kiadványszámot, ezek torzítják a kiadványtermés növekedési arányát.

A folyóiratok megjelenési és megszűnési időpontja nem jelzi egyértelműen egy kiadvány megszűnését vagy új indulását. Ennek oka a folyóiratok címváltozásai. A pontos folyóiratmennyiség megállapításához meg kell különböztetnünk a valódi megszűnést, amikor a folyóirat semmilyen formában nem folytatódik és a látszólagos megszűnést, ami címváltozás, több sorozatra bomlás vagy összeolvadás eredménye lehet. Ezeknek a változásoknak pontatlan meghatározásából adódik sok pontatlan bibliográfiai közlés.

Bibliometriailag a címváltozások a változások természete és a címek várható élettartama szempontjából érdekesek. A címváltozások lehetnek egyszerűek, amikor a címen kívül semmi sem változik. Ez a legáltalánosabb. Oka lehet:

- gazdasági, piacnövelő művelet (pl.: Library world – New library world)
- terminológiai változás (divatos, felkapott kifejezések gyorsan változnak)
- tartalmi bővülés vagy szűkülés (pl.: Library Science Abstracts – Library and Information Science Abstracts)
- kiadó változása
- kiadási forma változása (ami tulajdonképpen új típusú információtartalom közlésének következménye: pl. newsletter – journal)

Összetett címváltozások típusai:

- összeolvadás (a leggyakoribb ebben a csoportban; a beolvadónak ez a bibliográfiai megszűnése, a másik kiadvány változatlan, legfeljebb az alcím tükrözi a beolvadást)
- egyesülés (két vagy több kiadvány olvad egybe, egy teljesen új jön létre egyesítve az előzmények tulajdonságait)
- kiterjedés (egy folyóirat a témabővülés miatt több részre szakad).

A címváltozás gyakori jelenség, időtartama szakterületenként eltérő. Építészeti folyóiratoknál 7–8 év, pedagógiai folyóiratoknál 14 év. Az adatgyűjtés a címváltozásokról teljesen megoldatlan. Egyes könyvtárak katalógusai közlik a címek teljes életét.

Megjelenés gyakorisága (folyóiratok). A megjelenés gyakoriságát a termelt információmennyiség, a kurrens információ iránti igény, a kiadás gazdaságossága szabályozza. A kiadványszám nem azonos a kiadás gyakoriságával. A kiadók két számot egyszerre is megjelentethetnek. Ekkor a gyakoriság kisebb, de a kiadványszám ugyanaz.

Publikálási formák. Különböző típusú dokumentumok különböző információfajtákat hordoznak. Egyes formák csak egy típusú információt tartalmaznak ilyenek az abstract-ek. A folyóiratok, évkönyvek, újságok, többféle információt tartalmaznak.

A kiadványtípusok előfordulása szakterületenként változik. A bibliometriai analízisek a szakirodalom természetét a leggyakoribb dokumentumtípus, a folyóirat alapján végzik. Más típusok – könyv, szekunder kiadványok – természetének, kapcsolatának kutatása még nem kezdődött meg.

Kiadás helye. Bibliometriai szempontból a megjelenés helye a kiadvány nemzetiiségét jelenti. Egy szakterület nemzeti irodalomtermése tükrözi a nemzeti kutatás, kiadói terület fejlettségét, szerzők alkotóképességét. A bibliometria vizsgálja, hogy milyen nyelveken jelenik meg egy-egy tudományterület szakirodalma és melyik nyelvnek milyen jelentősége van az egyes tudományterületeken; milyenek a fordítási szokások és milyen a nyelvek közötti kapcsolat. A kapott adatok alapján szakterületenként meghatározható, hogy milyen nyelvű publikálással biztosítható az információ legszélesebb körű elterjesztése. Fordítóirodák, kutatók nyelvoktatásának megszervezéséhez is fontos segédanyag.

A monográfiák zöme négy nyelven íródik: angolul, franciául, németül és spanyolul. A folyóiratirodalom zöme angol, orosz, német, francia és japán nyelven jelenik meg. A megjelenő művek nyelve és a megjelenés helye között nincs mindig összefüggés. A kis tudományos felvevő piaccal rendelkező országokban gyakran publikálnak valamelyik világnyelven.

Téma. A bibliometriai analízisek témaorientáltak. Bibliometriai szempontból kétféle szakirodalomról beszélhetünk. Az első típust az elfogadott tudományrendszerek szerint, a másikat a használat alapján definiálják. Az első egy konkrétan körülhatárolt témakör, a másik határai kevésbé körülírtak, s változnak az egyéni felfogás szerint. Pl. az első alapján vizsgáljuk a szociológia irodalmát, a másik alapján azt az irodalmat, amit a szociológusok használnak.

Mivel a tudományterület meghatározása eltérő lehet a felmérést végző nemzetisége, iskolai végzettsége, egyérfi orientációjától függően, a vizsgálat eredményeinek értékelésekor figyelembe kell venni ezt a bizonytalansági tényezőt.

Eredeti vagy kritikai mű. Az irodalom lehet a kutatás nyersanyaga (eredeti szövegek) vagy kritikai (róla szóló) színvonalra szerint gyermek, népszerű, tudományos irodalom. Adatokat ezekre a jellemzőkre egyes bibliográfiákban lehet találni.

Tartalom. A dokumentumok tartalmával a bibliográfiai leírások nem foglalkoznak. Monografikus kiadványoknál a cím többnyire eligazít a tartalomról. Más dokumentumok – legjellemzőbb típus a folyóirat – többféle információt tartalmaznak. A legtöbb folyóiratban a cikkeken kívül szekunder szolgáltatásokat is közölnek. Ha a szekunder irodalom elemzésekor a forrásokat mellőzzük, nem kapunk a valóságnak megfelelő képet. Ha az információforgalom természetét és mennyiségét akarjuk vizsgálni, a dokumentumok tartalmával is kell foglalkozni. A gyakorlatban a következő információ-„csomagokat” lehet megkülönböztetni: folyóiratcikk, hírek, ismertetés (review), hivatkozások, referátumok, konferencia-anyagok, címjegyzékek, kalendáriumok, levelek, hirdetések, bibliográfiai szolgáltatások. Bibliográfiai forrásokban a dokumentumok tartalmára vonatkozó adatok ritkán fordulnak elő, esetleg csak annyit közölnek, hogy a mű tartalmaz bibliográfiát.

Árak. Az árak változnak dokumentumtípus és szakterületek szerint. Az utóbbi évekre jellemző az állandó áremelkedés. Ár-adatok statisztikai kiadványokból nyerhetők.

Folyóiratoknál gyakori, hogy többféle árú van az előfizető könyvtár státusától függően. Ár-adatokat a bibliometriai költség/haszon vizsgálatokban használják fel. A felmérések polcméter/ár, hivatkozás/ár számításokat tartalmaznak. Ezek a felmérések kimutatják, hogy az olcsó, de ritkán használt folyóiratok többre kerülnek, mint a népszerű de magas előfizetési árú folyóiratok.

Kölcsönzési adatok. Ezeknek az adatoknak az alapján egy adott szakterület olvasótáborának mértékét becsülik.

Lefedés szekunder szolgáltatásokban. Ha egy folyóirat több szekunder szolgáltatásban előfordul, jelzi az adott cím fontosságát, interdiszciplináris természetét.

Az irodalom mennyisége és növekedési aránya. Különbséget kell tennünk az információ-mennyiség és az ismerethordozók számának növekedése között. A mű lapszáma nem jelenti az ismeretanyag, az új információ mennyiségét. Ezek a bibliográfiai adatok csak részlegesen nyújtanak helyes információt a felhasználás céljától függően. Állománygyarapítás és katalogizálás szempontjából a címek száma elegendő, de raktártervezés szempontjából már a dokumentumok vastagságát is jó lenne ismerni.

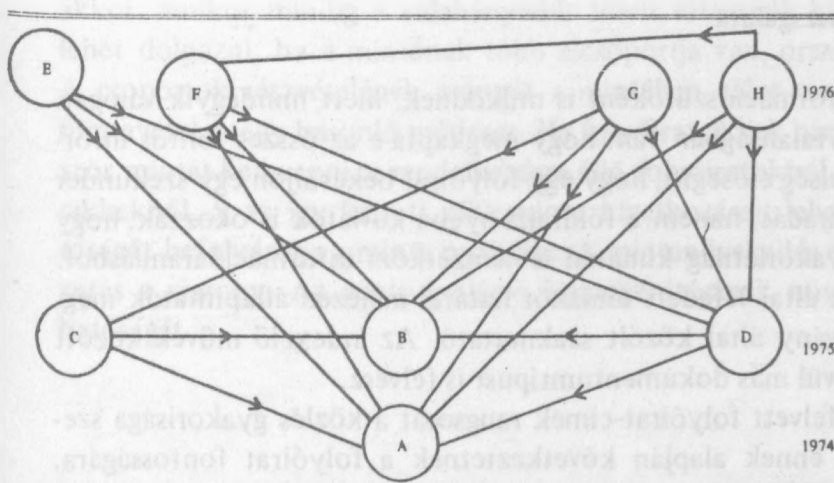
Az irodalomnövekedés mértékének problémájára már a század elején több kutató felfigyelt. A hatvanas években PRICE mérései alapján az egész könyvtáros-társadalmat foglalkoztató problémává vált. Szerinte az irodalommennyiség exponenciálisan növekszik és 10–15 év alatt megkétszereződik. A jelenlegi vizsgálatok kimutatták, hogy az exponenciális növekedés csak egy hirtelen fejlődési időszakra jellemző. A statisztikai modellek alkalmazásának helyességét az irodalomnövekedés becslésére többek között ROSE (1972) is kétségbe vonta. SANDISON (1974) új mérési eljárásokat javasolt. Az irodalomnövekedés mérhető a megjelent címek száma alapján. Ebben az esetben azonban a több művet tartalmazó címek egy tételként jelentkeznek. A folyóiratcikkek számlálásával is csak hiányos adatokat kapunk, mert nem minden tudományterületen ez a közlésforma a legelterjedtebb. Az oldalszám több szempontból előnyösen alkalmazható az irodalommennyiség növekedésének mérésére. A lap kevésbé változékony egység mint a cím, vagy a cikk, a lap és szavak száma között összefüggés van, könnyen hozzáférhető adat. A dokumentum vastagsága is egy lehetséges mértékegység. A vastagság (vagyis az elfoglalt polchossz) arányos a cikkek számával és az oldalszámmal. Ennek ellenére nem alkalmazható általános mértékegységként, mivel a kiadványok különböző vastagságú papírból, különböző kötéstípusokkal készülnek.

Kapcsolatok, társulások, csoportok

A dokumentumok fizikailag önálló egységek, de szellemileg egymással kapcsolatban vannak. Minden szerző valamilyen módon foglalkozott mások munkáival és azok eredményeit beépítette a sajátjába. *Az irodalom ezért nem dokumentumok véletlenül egymás mellé került csoportjaiból áll, hanem kapcsolatok, csoportok állandóan mozgásban levő hálózatából.* Három fő kapcsolat kialakítási mód van. A hivatkozások kapcsolatot létesítenek az adott mű és több más mű szerzője között; indexművek a primer és szekunder

dokumentumok között; egy dokumentumon belül egymásmellettség is kialakít kapcsolatot. Hivatkozásanalízisek, könyvtárhasználati vizsgálatok teszik lehetővé a kapcsolatok felderítését.

Tárgykörök közötti kapcsolat. A témák közötti kapcsolatokat hivatkozásvizsgálattal tárják fel. Hivatkozásvizsgálattal megállapítható, hogy egy téma kutatása során milyen mértékben használják fel más ismeretágak irodalmát, vagyis milyenek az interdiszciplináris kapcsolatok. A tudományágak közötti kapcsolat általában kétoldalú, tehát kölcsönösen hivatkoznak egymásra. Vannak azonban egyoldalú hivatkozások is. Kimutatták, hogy a kriminológiai irodalomban nagy a hivatkozások száma a szociológiára, fordítva azonban ez nem érvényes. Azok a tudományágak információ-exportálók, amelyekre többször hivatkoznak, mint ahogy azok hivatkoznak másokra. Azok a tudományágak információ-importálók, amelyek többet hivatkoznak, mint amennyire rájuk hivatkoznak.

Az egymással kapcsolatban álló dokumentumok közötti viszonyt grafikusán ábrázolhatjuk. A dokumentumok összefüggő hálózata a klaszter. A kapcsolatok erősségét és irányát is lehet ábrázolni a klaszterben (1. ábra).

Amikor két cikk közösen hivatkozik egy vagy több műre, akkor a cikkek között bibliográfiai kapcsolat van. Mennél több cikkre hivatkoznak közösen, annál erősebb a bibliográfiai

kapcsolat, annál valószínűbb, hogy a két cikk hasonló témáról szól.

Azt az esetet, mikor két korábbi dokumentumra hivatkozik egy későbbi dokumentum, együtt-hivatkozásnak (co-citation) nevezzük. Az együtt-hivatkozás megmutatja, hogy a szerzők egy szakterületen mely folyóiratot tekintenek fontosnak. (Ld. az 1. ábra A és B dokumentumra vonatkozó hivatkozásait.) Az együtt-hivatkozás – mivel függ a hivatkozó szerzőktől – időről időre változik. A hivatkozás-kapcsolatok behatárolják a tárgykört, meghatározzák a kulcsszerzőket és -folyóiratokat.

Ország és nyelv kapcsolatok. A legtöbb tudományág kutatásában általában néhány országnak van vezető szerepe. A hivatkozások földrajzi szóródását az egyes országokban termelődő információmennyiség határozza meg. Az USA irodalma áll első helyen a más országokban megjelent dokumentumok hivatkozásmennyiségét tekintve.

Avulás. Sok vita tárgya az az időszak, amely folyamán egy dokumentumra hivatkoznak, vagy a könyvtárban még használják. A használatcsökkenés mértékének ismerete meghatározza a selejtezési, köttetési, hiánypótló szerzeményezési politikát, bibliográfiák

által lefedett időszak megválasztását. LINE (1974) felülvizsgálta az avulással kapcsolatos feltételezéseket és megállapította, hogy a gyors avulásnak különböző okai lehetnek: az adatok efemer jellegűek, új formában ismét megjelennek, gyorsan fejlődik az adott ismeretág. Az avulás lassabb a monografikus, leíró művek, koncepciókat ismertető elméleti és kritikai művek esetében. A legfrissebb irodalom kiemelkedő mértékű használatát PRICE (1963) szerint a kétféle irodalomhasználat – az újjal lépést tartó témafigyelés és a konkrét témára vonatkozó irodalomkeresés – egybeesése okozza. SANDISON (1974) a fizikai folyóiratok használatának értékét korrigálta az irodalomnövekedési adatokkal, s így szerinte a két évnél régebbi folyóiratok használatában nem mutatkozik lényeges csökkenés. A dokumentumtípus is meghatározó a használat változásában. A bibliometriai vizsgálatok főleg a folyóirathasználat elemzések alapján általánosítottak. A megállapítások nem érvényesek azokra a tudományterületekre, ahol nem a folyóirat a legfőbb kommunikációs csatorna.

Indexművek hatékonyságának vizsgálata

Ezek a szolgáltatások információszűrőként is működnek, mert mindegyik válogat. Emiatt a használó örök bizonytalanságban van, hogy megkapta-e az összes fontos információt. A földrajzi, nyelvi közelség elősegíti, hogy egy folyóirat bekerüljön egy szekunder szolgáltatásba. Nemcsak a lemaradás, hanem a földrajzi-nyelvi korlátok is okozzák, hogy a harmadik világ irodalma gyakorlatilag kimarad a nemzetközi információáramlásból. Egy-egy szekunder szolgáltatás által lefedett témakör határai nehezen állapíthatók meg. Az egyetlen útmutatás a kiadvány által közölt szakmutató. Az indexelő művek között ritka, amelyik folyóiratokon kívül más dokumentumtípust is felvesz.

Az indexelő művekben felvett folyóirat-címek rangsorát a közlés gyakorisága szerint meg szokták állapítani s ennek alapján következtetnek a folyóirat fontosságára. A rangsorolás során nem tesznek különbséget a folyóiratok különböző tartalmi felépítése és periodicitása között. Ezért a gyakran megjelenő, több rövid cikket közlő folyóiratok mindig a rangsor elejére kerülnek. Az indexművek időszerűsége nem éri el a műfaj által megkövetelt szintet.

A különböző szolgáltatások közötti átfedések – mint a pazarlás egyik formája – az utóbbi idők gazdasági problémái miatt csökkennek. GILCHRIST és PRESANIS (1971) elemezte a Library and Information Science Abstracts, Referativnűj zszurnal és Information Science Abstract átfedését, és 706 címből 51 volt közös mindháromban.

Egy bibliometriai tanulmány megtervezése

Elsőnek az adatgyűjtést kell megszervezni. Az adatok listáját egy speciális rendbe szervezik. Ez lehet alfabetikus, időrendi stb. Az adatgyűjtési időt a lehető legrövidebbre kell redukálni, mert így csökken a hibaszázalék. Az összegyűjtött adatok értékelése sokféleképpen végezhető, de van egy pár általánosan előforduló feladat. Az adatnagyság

megszámlálása is értékes eredményekhez vezet. Az adatok közötti összefüggések felderítése után kerül sor a kutatási jelentés megírására. Az adatok mellékletként való közlésével lehetővé válik, hogy az olvasók esetleg más módon is interpretálják azokat. Az adatok ábrázolására a legáltalánosabb eszköz a táblázat, de hatékonyabb az adatok grafikus vagy képi ábrázolása. Különböző diagramok tartoznak ide, kördiagram, oszlopdiaagram, hisztogram stb.

Néhány megjegyzés a mintavételről

Az egész populáció minden egyes tétele nem vizsgálható meg. Az irodalomban érvényesülő törvényszerűségek lehetővé teszik, hogy megfelelően kiválasztott minták alapján vizsgálják az egészet. A mintát többnyire szekunder szolgáltatásokból lehet nyerni. Többféle mintavételi módszer van. Véletlen minta az, amikor a mintavétel populáció bármely tagja kiválasztható. Félig véletlen, vagy szisztematikus mintavételről beszélünk akkor, amikor mindig a valahányadik tételt választják ki. Rétegzett mintavétellel akkor lehet dolgozni, ha a mintának több alcsoportja van, ország, tárgykör, nyelv stb. szerint. A csoportok részvételének arányát a mintában előre meg kell határozni. A többlépcsős mintavétel is egy hasonló módszer. Ha folyóiratcikkek hivatkozásait vizsgáljuk, akkor először mintát kell venni a rendelkezésre álló folyóiratokból, majd a folyóirat-mintában levő cikkekből. S az így kapott cikk-minta hivatkozásait lehet elemezni. A minta megbízhatóságát befolyásolja a minta nagysága. A mintanövekedés és a megbízhatóság között négyzetes a viszony. Az adatpopuláció homogenitásának növelése is javítja a minta megbízhatóságát.

TÖRÖK Sára